

УДК 785.1 (Укр.)

О. С. СМОЛЯК

МОБІЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ В ТРАДИЦІЙНИХ НАРОДНИХ КОЛЯДКАХ І ЩЕДРІВКАХ СХІДНОГО ОПІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛІ ПІСЕНЬ ІЗ СІЛ МУЖИЛІВ, НОСІВ, НОВОСІЛКА, ЗАВАЛІВ ПІДГАЄЦЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті простежено мобільні процеси, які відбуваються у колядках та щедрівках, записаних у селах Мужилів, Носів, Новосілка, Завалів Підгаєцького району Тернопільської області (етнографічний район Східного Опілля). Проаналізовано змінність колядково-щедрівкових словесних текстів, їхніх ритмічних форм вірша та мелодії на синхронному рівні. Акцентовано увагу на способах збереження колядок і щедрівок в активному репертуарі сучасних народних виконавців.

***Ключові слова:** колядки, щедрівки, мобільні процеси, Східне Опілля, ритмічна форма вірша і мелодії.*

О. С. СМОЛЯК

МОБИЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ТРАДИЦИОННЫХ НАРОДНЫХ КОЛЯДКАХ И ЩЕДРИВКАХ ВОСТОЧНОГО ОПИЛЛЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕСЕН ИЗ СЁЛ МУЖИЛИВ, НОСОВ, НОВОСИЛКА, ЗАВАЛОВ ПОДГАЕЦКОГО РАЙОНА ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье прослеживаются мобильные процессы, которые происходят в колядках и щедривках, записанных в селах Мужилив, Носов, Новосилка, Завалов Подгаецкого района Тернопольской области (этнографический район Восточного Опилля). Проанализирована изменимость колядково-щедривковых словесных текстов, их ритмических форм стихотворения и мелодии на синхронном уровне. Акцентировано внимание на способах сохранения колядок и щедривок в активном репертуаре современных народных исполнителей.

***Ключевые слова:** колядки, щедривки, мобильные процессы, Восточное Опилля, ритмичная форма стихотворения и мелодии.*

O. S. SMOLYAK

MOBILE ELEMENTS IN TRADITIONAL FOLK CHRISTMAS CAROLS OF EASTERN OPILLIA (BASED ON THE MATERIAL GATHERED IN THE VILLAGES OF MUZHYLIV, NOSIV, NOVOSILKA, ZAVALIV OF PIDHAIETSKYI REGION OF TERNOPIL DISTRICT)

The article traces mobile processes that take place in Christmas carols (koliadky and shchedrivky) recorded in the villages of Muzhyliv, Nosiv, Novosilka, Zavaliv of Pidhaietskyi region of Ternopil district (ethnographic region of Eastern Opillia). The interchangeability of oral texts of Christmas carols, their rhythmical forms of verse and melody on synchronous level are analyzed. The attention is paid to the means of preservation of Christmas carols in the active repertoire of contemporary folk singers.

***Key words:** Christmas carols (koliadky and shchedrivky), mobile processes, Eastern Opillia, rhythmical forms of verse and melody.*

Проблема мобільних процесів у музичному фольклорі одного середовища є важливою складовою у системному дослідженні художньої творчості народу. За останні десятиліття вона загострила увагу етномузикознавців глибшим розумінням живучості фольклору та його адаптації до будь-яких умов. Проблема змінних процесів у музичному фольклорі порушували вчені-музикознавці та фольклористи-словесники в минулому (на них звертав увагу І. Франко

[14], С. Людкевич [1], Ф. Колесса [9], К. Квітка [7; 8], З. Можейко [12], М. Мухаринська [13], С. Грица [3; 4], А. Іваницький [6], Є. Дюдюк [5] та ін.). Проте ні один, хто записував музичний фольклор, хто вивчав його в умовах природного побутування, не зміг пройти повз його безперервну змінність і разом з тим властиву йому сталість. Однак ще не до кінця вироблено механізми вивчення співвідношення цієї діалектичної пари, оскільки кожне фольклорне середовище неповторне системою змістового наповнення та механізмами фольклорного творення і репрезентації.

Мета статті – виявити семантичну та структурну змінюваність у традиційних народних колядках і щедрівках Східного Опілля в просторовому відношенні.

Музичний фольклор як соціокультурне явище відрізняється від писемної культури своєю постійною змінюваністю. Змінність складових музичного фольклору насамперед стосується як словесного тексту того чи того пісенного зразка, так і його мелодики. Найчастіше, за спостереженнями вчених-етномузикознавців, змінними виступають словесні тексти. Адже вони, за словами видатного українського етномузикознавця Ф. Колесси, як то листя на дереві з приходом певного часу змінюється і набирає нових ознак.

Змінюваність словесних текстів у традиційних колядках Східного Опілля найбільш властива приспівам. Зокрема, в записаних нами традиційних народних колядках часто зустрічається приспів «Дай, Боже», що акумулює в собі відгомін культу язичницького Даждбога – новонародженого Сонця. Християнська церква, відчуваючи своє безсилля перед народними звичаями, намагалася підпорядкувати язичницькі свята своєму (церковному) календарю. Так поступово у народних колядках з'являються образи Матері Божої, Ісуса Христа, святих Петра і Павла, а в народній драмі – вертепі – образи Ангела, Пастушка, Ірода. Отже, з часу хрещення України поступово змінюється й символіка та лексика колядок і щедрівок. Міф про створення Світу також набув християнізованого забарвлення: замість птахів виступає сам Христос, а замість явора – кедрове дерево, на якому він був розп'ятий, або з якого будують диво-церкву. Мотив побудови Всесвіту перетворився на мотив побудови християнської церкви [11, с. 47].

Мобільні процеси в традиційних народних колядках і щедрівках досліджуваної місцевості найбільш відчутні у варіантах, наближених синхронно до вихідного (вихідними варіантами в даному разі є ті, що записані в с. Мужилів Підгаєцького району Тернопільської області). Для розуміння змінних процесів у фольклорі на синхронному рівні ми зробили записи у сусідніх з Мужилівим селах Новосілка, Носів та Завалів. Це дало можливість, власне, спостерегти варіабельність словесних текстів та мелодики, хоча такого роду процеси на вербальному рівні – природне явище у життєдайності фольклору взагалі.

Для прикладу розглянемо варіанти традиційної народної колядки «Пішов Івасьо рано косити», записаних у той самий час у селах Мужиків, Носів, Завалів та Новосілка. Треба зауважити, що словесна лексика у сюжетах цих варіантів змінена лише спорадично. Ці зміни передусім стосуються імені головного персонажа. Якщо у вихідному (мужилівському) варіанті головний персонаж називається Івасем, то у носівському – Іванцьом. Деякі зміни торкнулися й інших лексичних складових: замість «нього», «покосу», що властиві мужилівському сюжету, утворилися «його», «покоса» – у носівському тощо.

Сюжетний каркас у колядці «Пішов Івасьо рано косити» побудований на 3-х мотивних блоках та поколяді (віншуванні). Мотивні блоки мають по 5 строф та 1 строфу має поколядь. Треба зауважити, що мотивні блоки можуть збільшуватися чи зменшуватися в кількісному відношенні. Така зміна характерна для варіанта, записаного в с. Носів Підгаєцького району Тернопільської області, сюжетний каркас якого охоплює 14 строф, що на 2 строфи менше від мужилівського (в ньому пропущені строфи, що констатують виробничий процес головного персонажа – «пішов Івасьо рано косити»).

У сюжеті колядки «Пішов Івасьо рано косити» фігурують два мотиви: мотив збирання врожаю та мотив, що є домінуючим, – привороту дівчиною парубка. До речі, вони є стабільними як у вихідному, так і в наступних варіантах.

Більше лексичних змін відбулося у варіантах колядки «Пасла Гануся чотири воли», записаних у вище зазначених селах (Мужилів та Носів). Серед них більш архаїчним виявився

варіант, записаний нами в с. Носів. У цьому селі співачка більше зберігає стародавні діалектні слова. Якщо в носівському варіанті головний персонаж відтворений як «Ганусі», то у мужилівському – «Гануся». Аналогічна архаїка зберігається і в наступних лексемах носівського варіанта «щистечко несла» замість «воли згубила»; «післала післи» замість «послала послі»; «та й воли знайшов» замість «воли вже знайшов» тощо. Такого роду зіставлення лексем показують динаміку поетичного тексту в музичному фольклорі, що, як й людське мовлення, є постійно змінюваним. Треба зауважити, що словесний текст носівського варіанта є коротшим, ніж мужилівський. Це, власне, вказує ще й на композиційну мобільність у календарно-обрядовому фольклорі.

Цікавим прикладом змінних процесів у словесному тексті є щедрівка дівчині «В панськiм городі росла лілія», що побутує майже в усіх селах Східного Опілля. Для підтвердження цього факту зіставимо три варіанти цієї щедрівки, записані нами у сс. Мужилів, Носів та Новосілка Підгаєцького району Тернопільської області. Найбільше архаїки зберігає носівський варіант. Тут використані такі лексичні форми, як «лілію си викохала», замість «лілію си розводила» (мужилівський варіант), «бо м не твоя коханочка» замість «бо ми усхне лілійочка» (мужилівський варіант) або «зірву, зірву до листочка, бо я твоя коханочка» замість «ой дам я тобі листочок, бо то буде на віночок» (мужилівський варіант). Такого роду зміни у словесних текстах повністю кореспондують з висловленням Ф. Колесси: «словесний текст і мелодія у фольклорі пов'язані в одну артистичну цілість» [9, с. 248]. І дійсно, словесний текст на відміну від мелодики майже не має ідентичних лексемних кальок, а є змінним в одному співочому середовищі як у синхронному, так і в діахронному відношеннях. Зіставимо два варіанти щедрівки «В панськiм городі росла лілія», перший з яких записаний нами в 2010 р. (назвемо його вихідним варіантом – ВВ), а другий – у 2011 р. (назвемо його наступним варіантом – НВ). До речі, часовий проміжок між записами – 1 рік:

ВВ

В панськiм *городочку* *росте* лілія,
хто ж її посадив – панна Марія.
Як садила, говорила,
лілія ся вже *розвила*,
бо то лілія.
Прийшов до неї батенько її:
Вирви ми, доню, *квітку з лілії*.
– Не вирву ти ні листочка,
бо не моя лілійочка,
бо то лілія.

НВ

В панськiм *городці* *росла* лілія,
хто ж її посадив – панна Марія.
Як садила, говорила,
лілія ся вже *розцвила*,
бо то лілія.
Прийшов до неї батенько її:
Вирви ми, доню, *квітку лілії*.
– Не вирву ти ні листочка,
бо не моя лілійочка,
бо то лілія.

Як бачимо, зміни словесних текстів двох варіантів одного співочого середовища в діахронному відношенні незначні. Графаретка сюжету двох варіантів майже ідентична (замість «в городочку – «в городці», «квітку лілії» замість «квітку з лілії», «бо не моя» замість «бо то моя» тощо).

Дещо інша картина спостерігається у зіставленні словесних матриць у варіантах щедрівки «В панськiм городі росте лілія», записаних нами в сусідніх селах Мужиків та Носів Підгаєцького району Тернопільської області на діахронному рівні (часовий проміжок між ними – 1 рік):

ВВ

*Там у городочку росла лелія,
хто ж її посадив – панна Марія.
Як садила, так садила,
лілію си розводила,
ой то лілія.
Прийшов до неї батенько єї,
просить у неї корчик лелії.
– Не дам я ти ні листочка,
бо ми усхне лелійочка,
ой то лелія*

НВ

*В панськїм городочку росте лілія,
хто ж її посадив – панна Марія.
Як садила, говорила,
лілія ся вже розвила,
бо то лілія.
Прийшов до неї батенько її:
вирви ми, доню, квітку з лілії.
– Не вирву ти ні листочка,
бо не моя лілійочка,
бо то лілія.*

Треба зазначити, що змінні процеси у сюжетних матрицях двох сусідніх співочих середовищ більш відчутні, ніж у моногенному. Вони відмінні не лише на рівні окремих лексем, а й цілих лексичних груп:

ВВ

*Як садила, так садила,
лілію си розводила,
ой то лілія*

НВ

*як садила, говорила,
лілія ся вже розвила,
бо то лілія.*

Такого роду зміни в словесних текстах однієї щедрівки вказують на їхню постійну варіабельність та підпорядкованість переважно власним уподобанням виконавця або групи виконавців, тобто вони є змінними за своєю природою на відміну від мелодики, що є переважно сталою як у синхронному, так і в діахронному відношеннях.

Отже, в піснях зимового календарно-обрядового циклу досліджуваної місцевості мобільність словесних текстів і їхніх композиційних матриць є незначною. Це насамперед пов'язано з тим, що їхні словесні тексти та мотиви більш прив'язані до календарних обрядодійств. Адже репертуар зимового календаря має конкретного адресата та точне часове прикріплення й через те має значно меншу сферу сюжетних відмін та мотиваційних наповнень. Тому вони є сталими в жанрових ознаках і ніколи не переходять від одного жанру до іншого. Це дає підстави стверджувати, що колядково-щедрівкові словесні тексти є доволі стабільними і позбавлені часових нашарувань.

Мелодиці пісень зимового календарно-обрядового циклу досліджуваної місцевості, як і в їхніх словесних текстах, також властиві мобільні процеси. Вони торкаються певною мірою різних її складових. Найбільш показово змінні процеси спостерігаються у ритмічних формах вірша. Це особливо відчутно на прикладі східноопільських колядок і щедрівок. У діахронному відношенні ритмічні форми вірша у піснях зимового календарно-обрядового циклу є мобільними, хоча такого роду мобільність є скритою. У цілому вони пройшли етапи від цезурованого восьмикладника 4+4 до цезурованого дванадцятикладника 6+6, і часто такого роду відхилення відбуваються в одній пісні під час її виконання. Цезурована восьмикладова форма 4+4 є типовою для щедрівок [10, с. 126]. Вона у такій формі збереглася в східноопільських щедрівках дотепер.

Прикладом мобільності ритмічної форми вірша в середині пісенного твору може слугувати щедрівка хлопцеві «Ой на річці на Йордані», записана автором у с. Мужилів Підгаєцького району Тернопільської області. У цій щедрівці мобільною передусім є сама строфічна будова. Якщо перша строфа цієї щедрівки представлена восьмикладовою формою (до речі, вона є дворядковою), то друга строфа – семискладовою, зокрема другий її сегмент виступає трискладовим, а перший сегмент четвертої строфи – п'ятискладовим (п'ятискладник представлений і в другому сегменті п'ятої строфи). Як бачимо, в більшості сегментів цієї щедрівки відбувається ритмічна варіабельність від трискладника до п'ятискладника.

Мобільною (в значно меншому обсязі) виявилася й ритмічна форма вірша у щедрівці дівчині «До дунаю доріженька», записаній також у с. Мужилів. Тут рухливою виявилася лише остання строфа, що виконує функцію віншування (до речі, після віншування повторюється й другий вірш попередньої строфи):

А миленький вже приймає,
ще й з дороги запрошає.
А за тим словом бувай здорова,
ще й з дороги запрошає.

У досліджуваній місцевості ритмічна форма вірша 4+4 представлена й типовою для щедрівок силабомелодичною моделлю – висхідним йоніком – εε00). Ця ритмічна структура, на думку українських вчених-етномузикознавців Ф. Колесси [10, с. 126], К. Квітки [7, с. 68], А. Іваницького [6, с. 54], а також за нашими спостереженнями, є типовою в українських щедрівках та часто вживаною в інших обрядових народнопісенних жанрах, зокрема у веснянках-гаївках, русальних, петрівчаних, родильних, хрестильних. Вона є характерною і для обрядового фольклору росіян, білорусів, поляків, сербів, хорватів, болгар [10, с. 177-185].

У щедрівці «До дунаю доріженька» силабомелодична модель є мобільною лише у першому сегменті останньої строфи. Такого роду відхилення від типової форми є спорадичною і продиктована лексичним розширенням останньої строфи (ця строфа виконує функцію віншування). До речі, мобільним є й перший сегмент у варіанті, записаному в сусідньому від Мужилова селі Носові. Силабомелодична модель цього сегмента інша у двох варіантах, зокрема у мужилівському й носівському творить поєднання дактиля і спондея – 0εε00, що за формою віддалений від типової колядкової моделі.

Аналогічна форма варіабельності відчутна й у першому сегменті щедрівки «Ой на річці на Йордані», варіанти яких записані автором у селах Мужиків та Носів Підгаєцького району Тернопільської області. Це дає право констатувати, що мобільні процеси в силабомелодичному ритмі відбуваються переважно у першому та другому сегментах строфи, оскільки вони мають природну властивість до часткової змінюваності.

Висхідний йонік як ритмічна організація представляє вже мелодизовану моторику. Треба зазначити, що ця ритмічна модель у двосегментному восьмискладнику творить дві підгрупи: 1) підгрупу ритмічних форм без приспіву та 2) підгрупу ритмічних форм із приспівом. Цезурований восьмискладник насамперед продиктований сакральністю рухових елементів, які, без сумніву, супроводжували зимовий календарно-обрядовий фольклор на початковому етапі його функціонування.

До поширених (типових) ритмічних форм вірша у зимовому календарно-обрядовому фольклорі Східного Опілля належить десятискладник 5+5. Він охоплює переважну більшість досліджуваних нами колядок. На відміну від щедрівкової форми, колядкова в основному є сталою. Мобільність присутня лише в деяких строфах колядок, зокрема в колядці «Пішов Івасьо рано косити», що представлена мобільною формою вірша, яка в деяких строфах доходить до дванадцятискладника 6+6. Остання ритмічна форма властива майже половині строф, які пронизують усю колядкову модель. В інших строфах цієї колядки фігурують форми: 5+5 – у шести, 5+6 – у двох та 4+5 – у одній, 6+6 – у семи. Такого роду рухомість ритмічної форми вірша бере свій початок з того історичного періоду, коли на рівні формотворення він був ще невнормованим.

Колядкова ритмічна форма (маємо на увазі – 5+5) також творить генетично джерельну базу для похідних від неї форм, зокрема 6+6. Найбільшого поширення ця ритмічна форма набула в колядках – в одному з найстаровинніших жанрів. Ф. Колеса назвав цю форму власне колядковою, «...бо колядки і щедрівки заховують розмір 5+5 з незвичайною правильністю, так що рідко, можна б сказати, виїмково, поряд з п'ятискладовими групами зустрічаємо чотири- або шестискладові» [10, с. 130]. Силабомелодична модель колядки творить двосегментну побудову, що складається із поєднання пірихія й анапеста (εεεε0).

До поширених ритмічних форм у колядках Східного Опілля належить і дванадцятискладник. Ця ритмічна форма, що за своєю природою є генетичною, належить ще й до структуротворчих. Адже найпоширеніша її відміна 6+6 – це сума двох шестискладників (найдавніших ритмічних нецезурованих модусів в українському фольклорі).

Дванадцятискладник у колядках та щедрівках східноопільського району базується на поєднанні тієї версії шестискладника, коли він набув уже унормованості, тобто коли в сегменті почали відчуватися акцентні елементи (εεεε00). Ця силабомелодична модель є прикладом

багатовікової трансформації нецезурованого шестискладника в цезурований дванадцятискладник.

Отже, мобільні процеси в колядках і щедрівках Східного Опілля показові найбільшою мірою у словесних матрицях та в ритмічних формах вірша і мелодії. У словесних текстах вони спостерігаються на рівні варіабельності деяких лексем (основа словесного тексту залишається незмінною). Це стосується деяких мовленєвих означень – говіркових фонем, морфем. Так само мобільність властива й ритмічним формам окремих сегментів та цілих віршів. У сегментах ритміка варіюється в межах однієї-двох складових, а у віршах – на рівні зміни самої форми вірша (замість десятискладника виступає дванадцятискладник). Все це пов'язано з динамікою фольклору як соціокультурного явища в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галицько-руські народні мелодії: Етнографічний збірник видає етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка / Зібрав на фонограф Й. Роздольський, списав і зредагував С. Людкевич. – Львів: Друк. Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 21. – Ч. 1, 1906. – С. 177; Т. 22. – Ч. 2, 1908. – С. 177-384.
2. Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності / Володимир Гнатюк // В. М. Гнатюк. Вибрані статті про народну творчість / [Упор., всупна стаття та прим. М. Т. Яценка]. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 78-95.
3. Грица С. Й. Традиція та імпровізація в пісенно-епічному виконавстві (на матеріалі українських дум) / Софія Грица // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 3. – С. 59-71.
4. Грица С. Й. Часові і територіальні нашарування у словесно-музичній епіці / Софія Грица // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 1. – С. 12-24.
5. Дюдюк Є. І. Пісенний репертуар села Ходовичів / Євстахій Дюдюк // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 3. – С. 64-68.
6. Іваницький А. І. Український музичний фольклор. Підручник для вищих навчальних закладів / А. І. Іваницький. – Вінниця: НОВА КНИГА. 2004. – 320 с.
7. Квитка К. В. Заметка о происхождении русской песни про татарский полон / К. Квитка // К. Квитка. Избранные труды в двух томах / [Составление и комментарии Л. Гошовского; Общая редакция П. Г. Богатырева]. – М.: Всесоюз. изд-во «Сов. композитор». 1971. – С. 61-71.
8. Квитка К. О критике записей произведений народного музыкального творчества / К. Квитка // К. В. Квитка. Избранные труды в 2-х томах / [Сост. и коммент. В. Л. Гошовского]. – М., 1971. – Т. 2. – С. 30-38.
9. Колесса Ф. М. Наверствовання і характеристичні признаки українських народних мелодій / Ф. Колесса // Ф. М. Колесса. Музикознавчі праці / [Підгот. до друку, вступ, стаття і прим. С. Й. Грици]. – Київ, 1970. – С. 248-269.
10. Колесса Ф. М. Ритміка українських народних пісень / Ф. Колесса // Ф. М. Колесса. Музикознавчі праці / [Ред. колегія: Л. М. Ревуцький, М. М. Гордійчук, О. І. Дей та ін.; Підгот. до друку С. Й. Грица; Редактор тому М. М. Гордійчук]. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1970. – С. 21-223.
11. Колесса Ф. Українська усна словесність. Підручник-хрестоматія / Філарет Колесса. – Львів: Вид-во Товариства, «Учітеся брати мої». 1938. – 606 с.
12. Можейко З. Я. Песенная культура Белорусского Полесья: село Тонеж / З. Я. Можейко / [Ред. Е. В. Гиппиуса]. – Минск: Наука и техника, 1971. – 247 с.
13. Мухаринская Л. С. Современная белорусская народная песня (Белорусское народное песнетворчество советской эпохи, интонационный склад). – Дисс. ... канд. искусствоведения / Л. С. Мухаринская. – Минск, 1967. – 754 л. с нот.
14. Франко І. Студії над українськими народними піснями. // Іван Франко // Зібрання творів у 50-и томах: література і мистецтво. / [Упор. та коментарі М.Т. Яценка; Ред. колегія: М. Д. Бернштейн та ін.]. – Київ, 1984. – Т. 42. – С. 598; – Київ, 1986. – Т. 43. – С. 7-352.